

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

**НАУКОВІ ОСНОВИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ
СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ**

Київ – 2013

УДК 330.3 : 502.3 (477)

ББК 65.011

Н 34

Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України / [за наук. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М.А. Хвесика]; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 40 с.

Визначені фундаментальні основи власного світогляду як передумови існування та поступового розвитку. На основі нової парадигми сталого розвитку сформована загальнонаціональна ідеологія, яка базується на особливому баченні своїх перспектив та можливостей у поєднанні двох складових, а саме «зеленої» та «синьої» економіки, що дає можливість упорядкувати і спрямувати економічну діяльність на досягнення комплексного ефекту від її реалізації. Наголошено, що глобальний концепт сталого розвитку має реалізовуватись на локальному рівні, втілюючи відомий принцип «мислити глобально, а діяти локально». Розроблено рекомендації щодо формування державної політики впровадження принципів сталого розвитку на засадах секторальної й регіональної реалізації.

Для науковців, викладачів, управлінців, усіх, хто цікавиться проблематикою збалансованого розвитку держави.

Рекомендовано до друку вченою радою Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України» (протокол № 6 від 25 квітня 2013 р.).

Рецензенти: акад. НАН України, д.е.н., проф. М.Ф. Кропивко (Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»); чл.-кор. НАН України, д.е.н., проф. І.Г. Манцуров (Науково-дослідний економічний інститут Міністерства економічного розвитку і торгівлі України).

ISBN 978-966-02-6961-3

© Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ОСНОВ СТРАТЕГІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ	8
1.1. Екологічна складова сталого розвитку	8
1.2. Економічна складова переходу до сталого розвитку	10
1.3. Соціальна складова переходу до сталого розвитку	12
1.4. Показники сталого розвитку	14
РОЗДІЛ 2	
ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	16
2.1. Стратегічний потенціал сталого розвитку України	17
2.2. Раціональне використання природних ресурсів	18
2.2.1. Мінерально-сировинні ресурси	18
2.2.2. Земельні ресурси	20
2.2.3. Водні ресурси	22
2.2.4. Лісові ресурси	24
2.2.5. Вторинні ресурси	26
2.2.6. Збереження біорізноманіття і захист екосистем	28
2.3. Капіталізація природних ресурсів	30
РОЗДІЛ 3	
СТРУКТУРА ПОКАЗНИКІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ	31
РОЗДІЛ 4	
МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ МОДЕЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	33
4.1. Нормативно-правові механізми забезпечення сталого розвитку	33
4.2. «Озеленення» національного господарства України	35
4.3. Особливі ознаки національного курсу на впровадження ідеї «синьої» економіки	37
ВИСНОВКИ	38

ВСТУП

У сучасних умовах назріла актуальність визначення фундаментальних основ власного світогляду як передумови існування та поступового розвитку України. Безумовно, на цьому шляху значна роль відводиться державотворенню як процесу зміцнення національної цілісності та формування цільових орієнтирів руху в історичному просторі. Утім, відомо, що основу вибору моделі розвитку держави становить певна ідеологія, яка базується на особливому баченні народом своїх перспектив та можливостей розвитку, а також напрямів реалізації власних ціннісних поглядів завдяки раціональному використанню наявного національного потенціалу.

Наразі така загальнонаціональна ідеологія може бути сформована на основі концепції сталого розвитку, котра визначає світоглядну позицію людини і суспільства щодо суті відносин з приводу використання наявних природних, екологічних та інших ресурсів.

Сталий розвиток визначено ООН як основний напрям цивілізації на ХХІ століття. Поклавши в основу піднесення держави добробут і безпеку людини, її прагнення жити в гармонії з природою, взявши до уваги основні ідеї і принципи, закріплені в Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку від 14 червня 1992 року й підтверджені в основному результативним документом Конференції ООН зі сталого розвитку «Ріо+20» «Майбутнє, якого ми прагнемо» від 22 червня 2012 року, Україна започаткувала процес змін, що забезпечить її перехід до сталого розвитку.

Проте ключовим питанням залишається національно орієнтоване трактування сталого розвитку. Стосовно України це обумовлено поєднанням у рамках категорії *сталий розвиток* двох складових, а саме «зеленої» та «синьої» економіки. Якщо перша пов'язана із проблемними питаннями екологізації економічної діяльності в галузевому розрізі, то друга стосується здебільшого територіальних питань сталого розвитку, охоплюючи регіональний та локальний просторові рівні. Таким чином, тільки поєднуючи ці два напрями, можливо упорядкувати та спрямувати економічну діяльність на досягнення комплексного ефекту від реалізації програмних положень сталого розвитку.

Але сьогодні в Україні, як і раніше, практикується прийняття рішень щодо економічного розвитку, соціальної сфери, технологічних інновацій і стану навколишнього природного середовища без належної системності й стратегічного передбачення. Отже, проблема, на розв'язання якої спрямовано заходи щодо переходу України до сталого розвитку, полягає у визначенні стратегічних напрямів трансформації державної політики відповідно до принципів такого розвитку.

Основними причинами виникнення означеної проблеми є:

- сировинно орієнтована структура господарства, основу якої становить екстенсивне використання природно-ресурсної бази економіки;
- переважна орієнтація експортно спрямованих виробництв на сировинно- й енергомісткі галузі економіки;

- низька конкурентоспроможність національної економіки;
- інтенсивна експлуатація та неефективне використання природних ресурсів;
- застарілість, надмірна енерго- й матеріалоємність, багатовідходність виробничих технологій, недостатній рівень вторинної переробки відходів, неефективність організаційно-економічного механізму природокористування та природоохоронної діяльності;
- високий рівень антропогенного навантаження на екосистеми, зменшення біорізноманіття, забруднення всіх компонентів довкілля, зниження продуктивності та стійкості біотичних систем;
- необхідність ліквідації екологічних, соціальних й економічних наслідків Чорнобильської катастрофи;
- незадовільне матеріальне становище та погіршення якості життя населення, зростання соціальної напруги;
- погіршення стану здоров'я населення (перевищення рівня смертності над народжуваністю, найнижча в Європі середня тривалість життя, надвисока смертність серед чоловіків);
- демографічна криза, зокрема високий рівень передчасної смертності населення працездатного віку та низький – народжуваності.

Комплексне розв'язання проблеми трансформації державної політики можливе шляхом підготовки, прийняття і виконання Національної стратегії сталого розвитку України.

Мета розробки Наукових основ національної стратегії сталого розвитку України (НОНСРУ) полягає в забезпеченні високої якості життя та навколишнього природного середовища для нинішнього і майбутніх поколінь шляхом збалансованого соціально-економічного й екологічного розвитку, відповідального господарювання, упровадження механізмів відтворення довкілля, раціонального використання природно-ресурсного потенціалу країни, забезпечення здоров'я людини, її екологічної безпеки та соціальної захищеності.

Досягнення цієї мети відповідає культурним і світоглядним цінностям українського народу, в історії та традиціях якого завжди було дбайливе ставлення до землі, води, рослинного і тваринного світу, природи загалом.

Визначення оптимального варіанта розв'язання проблеми. Одним із варіантів вирішення проблеми є дотримання існуючої державної політики соціально-економічного зростання без урахування принципів сталого розвитку. Основний його недолік полягає в незбалансованості державних інтересів у сфері економічного зростання, соціальної політики та природоохоронної діяльності.

Іншим оптимальним варіантом є трансформація державної політики в напрямі гармонізації економічної, екологічної та соціальної складової розвитку кожної адміністративно-територіальної одиниці й держави загалом шляхом розробки та впровадження НОНССРУ, котрі забезпечать високу ефективність прийняття рішень для досягнення цілей такого розвитку як сьогодні, так і в

довгостроковій перспективі, концентрацію та координацію зусиль центральних і місцевих органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, сторін соціального діалогу.

Шляхи і способи розв'язання проблеми. Запровадження основ сталого розвитку в Україні має ґрунтуватися на наступних принципах:

- *рівноправності* – охорона довкілля є рівноцінним пріоритетом розвитку (поряд з економічним та соціальним) і не може розглядатися окремо від нього;

- *відповідальності* – природні ресурси, які належать народові України і становлять матеріальну основу його існування незалежно від форм власності, є обмеженими і мають використовуватися з урахуванням потреб нинішнього і майбутніх поколінь;

- *справедливості* – гарантування державою справедливого розподілу благ для народу від використання природних ресурсів та забезпечення рівного доступу до них;

- *партнерства* – міжнародне співробітництво з іншими державами на партнерських умовах з метою збереження та відновлення світової екосистеми;

- *попередження* – превентивний підхід, що передбачає запобігання виникнення негативних екологічних наслідків від різноманітних видів господарської діяльності до їх реалізації та врахування можливих віддалених наслідків;

- *узгодженості* – скоординованість будь-якої антропогенної діяльності на території держави із загальними законами природи;

- *компенсації збитків* – відшкодування втрат, понесених населенням та довкіллям, спричинених господарською екологічно деструктивною діяльністю на території країни;

- *гласності* – відкритість і доступність екологічної інформації для всіх громадян держави;

- *демократичного управління* – широка участь українського народу в підготовці та прийнятті важливих екологічних рішень і проектів.

Авторський колектив: акад. НААН України, д.е.н., проф. М.А. Хвесик; д.г.-м.н., проф. С.О. Лизун; д.е.н., доц. Ш.І. Ібатуллин; акад. НАН України, д.е.н., проф. О.М. Алимов; акад. НАН України, д.е.н., проф. В.М. Геєць; акад. НАН України, д.е.н., проф. Е.М. Лібанова; акад. НАН України, д.філос.н., проф. Л.В. Губерський; акад. НАН України, д.х.н., проф. В.В. Гончарук; акад. НАН України, д.б.н., проф. Д.М. Гродзинський; акад. НАН України, д.х.н., проф. В.П. Кухар; акад. НААН України, д.е.н., проф. Ю.О. Лупенко; акад. НАН України, д.б.н., проф. В.В. Моргун; акад. НААН України, д.т.н., проф. М.І. Ромащенко; акад. НАН України, д.б.н., проф. К.М. Ситник; акад. НАН України, д.г.-м.н., проф. В.М. Шестопапов; чл.-кор. НАПН України, д.е.н., проф. Я.Б. Олійник; чл.-кор. НАН України, д.т.н., проф. А.Г. Шапар; д.е.н., проф. І.К. Бистряков; д.е.н., проф. В.І. Куценко; д.е.н., с.н.с. Л.В. Левковська;

д.геогр.н., проф. А.В. Степаненко; д.е.н., проф. Є.В. Хлобистов; д.е.н., проф. О.О. Веклич; д.держ.упр., с.н.с. І.О. Драган; д.е.н., проф. Я.В. Коваль; д.е.н., проф. В.В. Микитенко; д.е.н., проф. В.С. Міщенко; д.е.н., с.н.с. В.В. Пилипів; к.е.н., с.н.с. І.В. Драган; к.е.н., с.н.с. С.І. Князєв; к.е.н., с.н.с. А.О. Коваленко; к.е.н., с.н.с. В.М. Колмакова; к.е.н., с.н.с. Т.М. Носуліч; к.е.н., с.н.с. К.І. Рижова; к.е.н., с.н.с. Л.О. Шашула; к.е.н., с.н.с. О.В. Яроцька; пр.екон. Г.М. Бирків.

РОЗДІЛ 1

ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ОСНОВ СТРАТЕГІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

1.1. Екологічна складова сталого розвитку

Досягнення економічно доцільного й екологічно збалансованого використання природних ресурсів можливе через перебудову всього господарського комплексу та подолання нераціональної структури його територіальної організації. Для цього потрібно забезпечити:

- ефективного нормативно-правового регулювання державних функцій щодо власності, управління та використання природних ресурсів;
- створення і впровадження уніфікованих кадастрів природних ресурсів;
- урахування можливості залучення техногенних родовищ і відходів при формуванні балансу природних ресурсів на всіх рівнях природокористування;
- створення ефективної фінансово-економічної системи, яка б забезпечила відповідність розміру плати за природні ресурси екологічним збиткам та іншим негативним наслідкам їх використання й містила, крім фіскальних, заохочувальні механізми користування відновлюваними (у тому числі енергетичними) ресурсами;
- сприяння пошукові нових ресурсозберігаючих, наукоємних технологій.

Пріоритетними напрямками збалансованого використання окремих видів природних ресурсів є наступні.

Ресурси надр:

- формування завершених багатогалузевих комплексів на базі поглибленої переробки сировини, використання у виробництві замкнених технологічних циклів і рециклів для заміни первинних сировинних матеріалів вторинними;
- упровадження маловідходних ресурсозберігаючих технологій у промисловості, зменшення енерго- й матеріаломісткості економіки;
- утворення з окремих видів великотоннажних відходів техногенних родовищ вторинної мінеральної сировини та їх першочергове використання;
- довгострокове прогнозування стану мінерально-сировинної бази за якістю та кількістю окремих видів корисних копалин і створення кадастрів природних ресурсів, пошук нових родовищ мінеральної сировини на принципах еколого-економічної доцільності їх освоєння.

Земельні ресурси:

- формування територіальної системи екологічної мережі як єдиної просторової системи територій країн Європи;
- збільшення площ земель з природними ландшафтами, достатніх для збереження їх природного різноманіття;
- удосконалення системи кількісних та якісних показників земельних

ресурсів;

- охорона, збереження і відтворення земельних ресурсів відповідно до науково обґрунтованого співвідношення між орними, залуженими та залісеними площами для кожної ландшафтно-кліматичної зони;
- обмеження нераціонального використання високопродуктивних земель у сфері промислового, міського та дорожнього будівництва з урахуванням суспільної необхідності;
- широке впровадження новітніх технічних і технологічних досягнень щодо використання, охорони й відтворення земельних ресурсів (інноваційних технологій у сільському господарстві, даних дистанційного зондування Землі, геоінформаційних технологій, урахування потенціалу ґрунтів у підтриманні вуглецевого балансу).

Водні ресурси:

- забезпечення населення якісною питною водою на основі пріоритетності питного водопостачання порівняно з іншими видами використання води;
- захист водоносних горизонтів і поверхневих вод від забруднень промисловими і побутовими стоками, поступове впровадження мораторію на скиди і перехід на замкнуті цикли водокористування;
- удосконалення правового та економічного механізму регулювання водокористування, зокрема подальший розвиток басейнового принципу управління ресурсами, відновлення природного режиму функціонування малих річок, обмеження господарської діяльності у водоохоронних зонах, введення обґрунтованої плати за воду з метою економії водоспоживання.

Атмосферні ресурси:

- зниження викидів забруднень в атмосферу від стаціонарних та нестаціонарних джерел шляхом першочергового вирішення цих проблем на промислових підприємствах – основних забруднювачах повітряного середовища;
- упровадження механізмів регулювання транскордонних переносів на міждержавному та міжрегіональному рівнях;
- збереження обсягів руйнуючих озон викидів і парникових газів на рівнях, що не перевищують узгоджених міжнародних норм, розвиток гнучких механізмів зменшення викидів парникових газів.

Лісові ресурси:

- розширення площ лісовідновлення та раціональне лісокористування шляхом упровадження новітніх технологій, збільшення площі лісів за рахунок лісотехнічної рекультивациі девастрованих і низькопродуктивних земель з метою доведення її до науково обґрунтованих норм;
- здійснення лісокористування на основі науково обґрунтованого лісовпорядкування для забезпечення безперервності сировинного ресурсу (деревини) та продуктивності еколого-соціальних функцій лісу;
- відновлення та розширення мережі полезахисних й інших захисних смуг і наближення їхньої структури до виконання функцій екологічної мережі.

Біотичні ресурси:

- охорона, збереження та відновлення чисельності й ареалів природних популяцій видів рослин, грибів і тварин, у тому числі занесених до Червоної книги України та міжнародних переліків рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, з урахуванням вимог міжнародних договорів, до яких приєдналася Україна;
- збереження внутрішньопопуляційного статевого, вікового, просторового і генетичного різноманіття природних популяцій, у тому числі збереження і відтворення генофонду мисливських тварин, а також харчових, лікарських, декоративних і технічних видів рослин;
- відновлення і ренатуралізація зникаючих видів і популяцій з урахуванням їх відповідності умовам природного середовища існування;
- створення екомережі на державному й регіональному рівнях як першочергове завдання відновлення природних середовищ існування дикої флори та фауни, покращення стану збереження окремих компонентів біологічного різноманіття, зміцнення екологічних зв'язків та цілісності екосистем.

Забезпечення екологічної стійкості природних систем. Основні напрями в середовищотвірній сфері повинні спрямовуватися на реалізацію державної екологічної політики, що забезпечує збереження природних систем, підтримання їхньої цілісності, стабільності і життєзабезпечуючих функцій. Для цього необхідні:

- збереження і відновлення оптимального для сталого розвитку країни та її окремих регіонів комплексу наземних, прісноводних і морських природних екосистем;
- розвиток мереж природоохоронних територій різного рівня і режиму, формування на їхній основі та інших територіях природно-заповідного фонду й екологічної мережі України як невід'ємного компонента розвитку регіонів і держави в цілому, збереження унікальних природних комплексів тощо;
- збереження і відновлення цілісності природних екосистем, у тому числі запобігання їх необґрунтованій фрагментації у процесі господарської діяльності, створення гідротехнічних споруд, автомобільних і залізничних шляхів, газо- і нафтопроводів, ліній електропередач тощо;
- збереження і відновлення природного біотичного різноманіття на господарсько освоєних й урбанізованих територіях.

1.2. Економічна складова переходу до сталого розвитку

Економічна система є складовою комплексного сталого соціо-еколого-економічного розвитку території, для досягнення якого необхідне збалансування всіх його сфер. При цьому структурна перебудова економіки має здійснюватися шляхом переходу від індустріально-аграрної моделі екстенсивного типу до конкурентоспроможної, інноваційної ринкової

економіки інтенсивного типу (орієнтованої як на зовнішній, так і внутрішній ринок), де враховується повна економічна вартість використаних ресурсів і передбачається їх відновлення.

Головними напрямками функціональних і структурних перетворень у галузях і міжгалузевих комплексах з метою переходу на засади сталого розвитку є наступні.

В енергетичній сфері:

- підвищення технічного рівня та екологічної безпеки теплових електростанцій шляхом застосування новітніх ефективних технологій спалювання палива;
- розвиток екологічно чистої енергетики відновлюваних джерел – будівництво вітрових електростанцій, використання сонячної енергії, геологічна розвідка і технічне освоєння родовищ геотермальних ресурсів, розроблення та впровадження біоенергетичних установок, використання шахтного метану;
- формування науково-технічних передумов розвитку енергетичного сектору країни з переходом на нові види енергії;
- вирішення проблем довготривалого і безпечного збереження та переробки радіоактивних відходів на основі створення замкнутого ядерного циклу;
- проведення реконструкції підприємств вугільної промисловості, вжиття заходів щодо розроблення власного паливно-енергетичного циклу на основі нових ресурсозберігаючих та екологічно безпечних технологій;
- розроблення та впровадження ефективних механізмів економії енергії, у тому числі шляхом удосконалення цінової політики.

У сфері промисловості і транспорту:

- формування господарсько та екологічно ефективної міжгалузевої структури виробництва, поступове зменшення сировинних виробництв, нарощування обсягу виробництв із закінченими технологічними циклами, що сприяють глибокій переробці та високій якості кінцевої продукції, використання таких циклів виробництв, які приводять до мінімізації відходів;
- технологічна модернізація виробництв шляхом упровадження новітніх наукових досягнень, енерго- та ресурсозберігаючих і маловідходних технологій, широке застосування відновлюваних, екологічно чистих джерел енергії, розв'язання проблеми утилізації відходів, що утворюються у процесі господарської та іншої діяльності;
- упровадження нових екологічно безпечних транспортних систем, поетапне припинення використання етилованого бензину та свинцевих домішок.

В аграрній сфері:

- упровадження науково обґрунтованих систем ведення сільського господарства та адаптованих до місцевих умов інноваційних технологій;
- реалізація заходів щодо підвищення врожайності зернових, овочевих, технічних культур, продуктивності й ефективності тваринницьких галузей

господарства для задоволення як внутрішніх потреб, так і нарощування експортного потенціалу;

- розширене впровадження органічного землеробства, тобто сільськогосподарської діяльності із застосуванням біологічних методів захисту рослин та оптимальним використанням органічних і мінеральних добрив;
- збільшення обсягу виробництва високоякісних продуктів харчування, обґрунтована зміна структури харчування населення та забезпечення контролю якості сільськогосподарської продукції;
- сприяння розвитку збалансованих сільських територій;
- упровадження ефективного контролю за використанням генетично модифікованих організмів.

У сфері житлово-комунального господарства:

- здійснення заходів щодо утеплення будинків;
- заміна та модернізація котлів малої потужності на сучасні з підвищеним коефіцієнтом корисної дії;
- упровадження систем обліку споживання води, тепла й енергоресурсів;
- перехід на принципи раціонального співвідношення індивідуального та централізованого постачання водних і теплових ресурсів житлово-комунального комплексу;
- забезпечення населених пунктів очисними спорудами, комплексами з переробки побутових відходів, організованими сучасними сміттєзвалищами.

1.3. Соціальна складова переходу до сталого розвитку

Соціальна складова, а також екологічна та економічна є головними компонентами сталого розвитку. Наявність цих трьох рівнодіючих елементів зумовлює потребу в забезпеченні взаємозв'язку між ними для вирішення поточних і стратегічних завдань суспільного розвитку та врегулювання відповідних процесів. Суб'єктом такого регулювання повинна бути соціальна держава як інструмент реалізації інтересів суспільства. Загальне завдання діяльності органів державної влади при цьому полягає у формуванні середовища життєдіяльності громадян. Останнє характеризується певним територіальним розміщенням і соціальними групами, об'єднаними в організації. Для безпосередньої реалізації регулюючої ролі держави у забезпеченні сталого розвитку в соціальному та інших його аспектах необхідна розробка відповідної національної стратегії дій.

Запропонована стратегія повинна ґрунтуватися на певних основоположних принципах. У контексті соціальної складової сталого розвитку таким є реалізація загального права людини на гідне існування. Підґрунтя цього принципу становлять базові поняття сучасного демократичного суспільства – соціальна справедливість і громадянська солідарність. Практично зазначене втілюється у рівному доступі до соціальних благ, гарантуванні прав на участь у

прийнятті рішень, підзвітності влади громадськості та прозорості дій влади.

Ключовою вимогою для досягнення соціальної справедливості є подолання соціальної диференціації та нерівності в доступі до соціальних благ. Досягненню зазначеного сприятиме також реалізація одного з основоположних прав громадян – права на участь у прийнятті рішень, що є важливим чинником соціальної згуртованості та розвитку соціального капіталу й соціальних інститутів. Оптимальним при ухваленні рішень громадськості є рівень територіальних громад. Тому основним при визначенні соціальних аспектів стратегічних напрямів переходу держави до сталого розвитку та розробці відповідних заходів повинен бути територіальний підхід.

Стратегія сталого розвитку має гарантувати підтримку процесів становлення і зміцнення місцевого самоврядування, посилення його фінансової бази, удосконалення нормативно-правового забезпечення, прозорість і суспільну підзвітність бюджетних субвенцій на розвиток матеріально-побутової та соціально-культурної сфери, посилення контролюючих функцій держави.

Основними напрямами реформування державної політики в соціальній сфері повинні стати: припинення скорочення кількості державних і комунальних закладів охорони здоров'я, особливо у сільській місцевості; підтримка нових методів організації послуг з охорони здоров'я (сімейна медицина), підвищення якості обслуговування населення; упровадження нових технологій у сфері культури, розвиток електронних каталогів та бібліотек, доведення до нормативного рівня забезпечення закладів культури клубного типу, книжкового фонду бібліотек; розвиток туристичної сфери з метою забезпечення права громадян на доступ до туристично-рекреаційних ресурсів і послуг належної якості, сприяння здоровому способу життя, відновлення трудового потенціалу.

Для переходу України до сталого розвитку необхідно змінити політику в соціальній сфері, основними напрямами якої мають бути: збереження здоров'я людини; сприяння покращенню демографічної ситуації; забезпечення соціальних гарантій людям, які потребують захищеності; досягнення нормативів якості життя, що відповідають прийнятим у розвинених країнах, та орієнтирів сучасного рівня раціонального споживання для всіх верств населення; гуманізація суспільних відносин шляхом реформування систем управління, освіти, науки, культури та охорони здоров'я.

Здоров'я населення та якість життя. Стратегія захисту здоров'я людей від негативного впливу чинників навколишнього природного середовища повинна базуватися на:

- регламентації надходження в довкілля речовин та енергії, шкідливих для здоров'я людей, забезпечення якості атмосферного повітря населених пунктів, ґрунтів, поверхневих і підземних вод, питної води, продуктів харчування відповідно до гігієнічних нормативів, дотримання норм радіаційної безпеки населення, допустимих рівнів акустичного, електромагнітного та інших видів шкідливого впливу;

- реформуванні медицини на принципах сталого розвитку, підвищенні

стійкості людського організму шляхом розвитку профілактичної медицини, активізації санітарної просвіти населення (профілактичні програми щодо попередження й ліквідації шкідливих звичок), забезпечення якісного оздоровлення, відпочинку та збалансованого харчування;

- розширенні соціальних та економічних стимулів для формування активного й відповідального ставлення кожної особи до власного здоров'я, чистоти й естетичного стану навколишнього природного середовища.

Розвиток громадянського суспільства. Перехід до сталого розвитку передбачає активізацію діяльності об'єднань громадян, профспілок, ділових і наукових кіл, урахування інтересів основних груп населення, зокрема жінок, дітей і молоді, при частковій фінансовій підтримці їхньої діяльності з боку держави. Основними напрямками діяльності у цій сфері є: розроблення механізмів суспільного партнерства, ефективний контроль громадян над діяльністю владних структур, активізація участі громадськості у формуванні та реалізації політики сталого розвитку.

Освіта, наука, культура. На шляху України до сталого розвитку особливе значення матиме освіта, наука і культура. Мета і зміст освіти повинні бути національно орієнтовані й підпорядковані реалізації принципів і завдань переходу держави на засади сталого розвитку. Пріоритетними завданнями у цій сфері є: розробка освітніх програм; постійне вдосконалення спеціальних навчальних програм зі сталого розвитку в закладах освіти; розвиток за державної підтримки системи освіти, перепідготовка й підвищення кваліфікації кадрів для різних галузей економіки з питань сталого розвитку; виконання міжнародних угод про доступність до екологічної інформації.

Досягнення науки мають вирішальне значення для прогресу України на шляху до сталого розвитку.

У сфері культури основними напрямками повинні стати: утвердження у світогляді українського народу загальнолюдських цінностей, створення єдиного національного культурного простору; відродження багатовікової спадщини, духовності й культури народу на основі притаманного йому дбайливого ставлення до природи з урахуванням принципів сталого розвитку; сприяння формуванню екологічної культури в усіх верств населення.

1.4. Показники сталого розвитку

Для управління процесом переходу до сталого розвитку та оцінки ефективності використовуваних засобів доцільно встановлювати цільові орієнтири й обмеження із забезпеченням процедури контролю за їх досягненням (дотриманням).

Цільові орієнтири можуть бути виражені в інтегральних показниках, які характеризують:

- якість соціального розвитку суспільства в межах певної території;
- якість навколишнього природного середовища;
- показники еколого-економічної ефективності виробництва і

споживання;

- якість життя населення.

Під якістю життя слід розуміти інтегральну характеристику якості фізичного, психічного і соціального функціонування людини. Її складовими (та характеристиками) є фізична (енергія, сон, відпочинок, втома, біль, дискомфорт), психологічна (емоції, мислення, пам'ять, увага, ставлення до себе), соціальна (особистісні взаємини, суспільна безпека, медичний і соціальний захист, доступ до освіти), екологічна (стан навколишнього природного середовища).

Показники сталого розвитку необхідні для встановлення ступеня відповідності їхніх значень критеріям сталого розвитку і визначаються у процесі моніторингу реальних змін у соціально-економічній сфері, навколишньому природному середовищі для корегування управлінських рішень щодо забезпечення переходу країни та її регіонів до сталого розвитку.

РОЗДІЛ 2**ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ**

Відповідно до рішень саміту Організації Об'єднаних Націй зі сталого розвитку «Ріо+20», що відбувся 20–22 червня 2012 р. в Ріо-де-Жанейро, адекватним сучасному стану й перспективам розвитку світової цивілізації визначено розгорнутий концепт сталого розвитку за трьома основними імперативами: екологічним, який визначає умови й межі відновлення екологічних систем унаслідок їх експлуатації; економічним, що передбачає формування економічної системи, гармонізованої з екологічним чинником розвитку; соціальним, котрий утверджує право людини на високий життєвий рівень в умовах екологічної безпеки й благополуччя. З огляду на представлені на саміті «Ріо+20» інноваційні тенденції становлення сталого розвитку, стратегічною основою організаційно-господарського механізму сталого розвитку може стати ціннісний концептуальний підхід до оцінки природних та інших ресурсів і проектний підхід до природокористування в цілому. До цього мають залучатися системні принципи як «синьої», так і «зеленої» економіки, спрямовані, з одного боку, на узгодження виробничих технологій з навколишнім природним середовищем, гармонійну вбудову виробничих елементів у природні екосистеми, з іншого – на державний вплив на організацію і розвиток виробництв, охорону й відновлення елементів довкілля. Іншою вагомою стратегічною проблемою є забезпечення готовності технологічного укладу виробництва до впровадження новітніх екологічно та соціально орієнтованих механізмів господарювання з відповідними інноваційними перетвореннями.

Щодо національних тенденцій сталого розвитку України в контексті зазначених відповідних світових течій слід наголосити на стратегічних завданнях створення:

- системи високоефективних територіальних господарських корпоративних інститутів природокористування;
- економічного ринкового механізму оцінки та капіталізації природних ресурсів, корпоративного управління природокористуванням;
- дієвих механізмів подолання бідності шляхом ефективного управління ресурсами розвитку, відповідального господарювання та справедливого розподілу;
- системи соціально й екологічно орієнтованого господарювання шляхом використання механізмів корпоративної соціальної та екологічної відповідальності;
- фінансової основи сталого розвитку територій через відповідні розподільчі й акумулятивні механізми.

2.1. Стратегічний потенціал сталого розвитку України

Функціонування системи управління реалізацією стратегії сталого розвитку України на сучасному етапі визначається дією таких чинників та механізмів, які ініціюють соціокультурну, технологічну і науково-технічну динаміку у світі, геополітичні переорієнтації, пожвавлюють глобалізацію та інформаційний обмін, а також зазнають впливу наявних деструктивних трансформацій суспільно-історичного і виробничо-господарського контексту, що відбуваються в межах українського державотворення.

Світовий досвід активізації політики сталого розвитку та діагностика її реалізації в межах економічної системи держави свідчать, що її результативність можна забезпечити лише за наявності таких умов:

- достатньо розвинений стратегічний потенціал, а в його складі – обсяг сировинно-ресурсних, факторних, макро- та потенціалів системно-універсального функціонування для отримання синергетичного ефекту від їхнього залучення у трансформаційні процеси;
- розвинена ринкова та внутрішня інституційна інфраструктура як умова забезпечення органічності реалізації заходів щодо активізації процесів у сфері нарощення потенціалу сталого розвитку держави;
- набуття організаційними і комунікаційними структурами управління сталим розвитком ознак системної стійкості, або надійності функціонування, а в їх межах – щільності взаємозв'язків і взаємостимулювання між суб'єктами зазначених структур.

Практика сучасного державотворення (зокрема, її низька результативність) у контексті обґрунтування доцільності та реалізації різноманітних стратегічних програм на нинішньому етапі розвитку економічної системи України дають підстави стверджувати, що реалізація стратегії сталого розвитку та відповідної політики – це передусім ініціювання певного типу реформ щодо вдосконалення методів господарювання й формування достатнього масштабу стратегічного потенціалу з оптимізацією параметрів його використання.

У зв'язку з цим нагальним завданням стає врахування певних закономірностей формування стратегічного потенціалу сталого розвитку та генерування алокаційних процесів унаслідок раціонального його використання для цілеспрямованої динаміки якісних показників держави в системі «економіка – екологія – соціум» до орієнтирів сталого розвитку. Зокрема, вважаємо доцільним поетапне формування, а в разі їх наявності – урахування наступних потенційно факторних можливостей (ресурсів або резервів) інтенсифікації процесів сталого розвитку держави.

На першому етапі необхідно ідентифікувати похідний потенціал, що належить до факторної групи – потенціал інерційності реалізації виробничо-господарських процесів у реальному секторі економіки. При цьому слід урахувати закономірності, що відображають щільність зв'язку між ключовими факторами впливу на темпи еволюційного зростання визначеною траєкторією. Саме останні дають змогу виявити і позитивну економічну

інерцію в межах складної системи, тобто властивість виробничо-економічних, соціально-політичних, культурно-інтелектуальних зв'язків зберігати усталену форму розвитку.

На другому етапі доцільним є врахування генерувальних процесів або ж коригування масштабів опору сталому розвитку в напрямі усунення окремих деструктивних екзогенних впливів, а саме: окреслення порогових часових меж, протягом яких у національній економіці чи певній галузі буде підтримуватися індивідуальна надійність функціонування шляхом нарощування феноменів ресурсу знання, інформаційного ресурсу та інформаційних технологій; формування умов забезпечення стійкості та пов'язаних із цими процесами факторів через вирішення проблем інтелектуалізації та інформатизації суспільства з урахуванням національної специфіки, особливо недостатньо вивчених аспектів (соціального, економічного, духовного, організаційного, кадрового, правового тощо) трансформації вітчизняного господарства, а також структур, інститутів та механізмів поширення становлення знань; установлення вимог стосовно достатності процесу функціонування економічної системи держави в цілому та реального сектору економіки, зокрема за всіма параметрами, що мають стримувати агресивність зовнішніх впливів, і контролю над ризиками ендегенно спрямованому зростанню.

На третьому етапі, виходячи із зазначеного вище, для оптимізації процесів сталого розвитку пропонуємо використовувати адитивну форму динамічного ряду, сформованого в часових межах періоду, що відповідає одному з етапів розвитку макрогенерації. Життєвий цикл реального сектору економіки України можна представити як взаємопов'язані еволюційні ланки, а саме цикли: проектування – побудова – становлення – розвиток – зрілість – спад – реорганізація – ліквідація. Пояснити це можна тим, що параметри макросистемної трансформації, яка відбувається в економічній, екологічній та соціальній сфері держави, відповідають такому етапу її життєвого циклу, як реорганізація (звідси для проведення останньої паралельно виникає суттєва проблема забезпечення оптимальної ефективності використання та спрямування всіх видів витрат, а відтак, і їх раціонального розподілу в контексті досягнення ефекту алокації).

За результатами обчислення узагальненого показника ефективності управління формуванням стратегічного потенціалу сталого розвитку держави за п'ятьма напрямками консолідації зусиль встановлено ймовірність досягнення збалансованості функціонування й генерування ознак сталого розвитку в окремих регіональних економічних системах України.

2.2. Раціональне використання природних ресурсів

2.2.1. Мінерально-сировинні ресурси

Сталий розвиток економіки України в довгостроковій перспективі має реалізовуватися перш за все за рахунок власного мінерально-ресурсного потенціалу. При цьому під сталим розвитком вітчизняного мінерально-

сировинного комплексу розуміють гарантоване забезпечення поточних і майбутніх потреб економіки держави у мінеральній сировині як за кількістю, так і якістю при будь-яких змінах внутрішніх та зовнішніх факторів процесу надрокористування з одночасним збереженням довкілля.

Одним з основних кроків щодо забезпечення сталого розвитку вітчизняного мінерально-сировинного комплексу стали розробка та затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року (закон України № 3268 від 21 квітня 2011 року). Проте зазначене передбачає не тільки збалансований розвиток мінерально-сировинної бази, а й підвищення ефективності та економічної віддачі добувної промисловості, забезпечення потреб економіки у власній мінеральній сировині, не порушуючи навколишнє природне середовище, і тому зумовлює вирішення наступних завдань:

- підвищення ефективності управління сировинним сектором економіки;
- зміцнення позиції України у світовому та регіональному економічному просторі;
- збільшення економічної ролі мінерально-сировинного комплексу в національному господарстві та створенні загальнодержавного мультиплікаційного ефекту (розвиток галузей національного господарського комплексу, пов'язаних із використанням мінеральних ресурсів);
- забезпечення раціонального та ефективного використання мінеральних ресурсів на основі застосування інноваційних технологій їх геологорозвідки, видобування і переробки (у тому числі поглибленої та комплексної) й залучення в експлуатацію техногенних родовищ;
- збалансування комплексного розвитку вітчизняної мінерально-сировинної бази для забезпечення економіки всіма видами мінеральної сировини переважно власного видобутку.

Основними шляхами вирішення цих завдань на перспективу є:

- розроблення та впровадження ефективного економічного механізму управління вітчизняним фондом надр за принципом рентного доходу;
- використання ефективного механізму ведення геологорозвідувальних робіт на основі зарубіжного досвіду, що забезпечить належний рівень відтворення мінерально-сировинної бази;
- здійснення моніторингу за станом розвитку вітчизняної мінерально-сировинної бази із застосуванням геоінформаційних технологій;
- забезпечення науково-технічної підтримки пріоритетних напрямів геологічної галузі;
- формування у сфері надрокористування цілісних регіональних промислових комплексів (кластерних структур) та корпорацій міжгалузевого профілю, насамперед вітчизняних транснаціональних корпорацій (ТНК);
- забезпечення пайової участі держави в капіталі вітчизняних гірничодобувних компаній через придбання акцій цих підприємств урядовими структурами. Кошти на викуп акцій мають накопичуватись державою від

установлення платежів за користування надрами на основі принципу рентного доходу. Так, держава на правах акціонера направляє своїх представників у раду директорів і менеджмент гірничодобувних компаній, контролюючи таким чином фінансові потоки (забезпечується підсилення ролі інституту державного регулювання надрокористування);

- оптимізація обсягів та розширення диверсифікації джерел інвестицій при видобуванні і споживанні мінеральних ресурсів;
- удосконалення державного регулювання експортно-імпортних операцій зі стратегічними для національної економіки видами мінеральної сировини;
- коригування системи ліцензування шляхом удосконалення законодавчої бази в частині спрощення порядку надання прав надрокористування через оптимізацію процедур їх проведення.

2.2.2. Земельні ресурси

Територія України характеризується надзвичайно високим показником сільськогосподарської освоєності, що значно перевищує екологічно обґрунтовані межі. Розораність земель досягає 53,8% за рахунок скорочення площ лісів, сіножатей і пасовищ, унаслідок чого змінюється мікроклімат, рівень залягання ґрунтових вод, активізуються процеси аридизації та опустелювання земель, розвивається водна і вітрова ерозія, що спричиняє падіння родючості ґрунтів, деградацію й зниження продуктивності агроєкосистем та унеможливорює їх сталий розвиток, з яким пов'язана не тільки екологічна, а й продовольча безпека країни.

Згідно з результатами останнього туру агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, ґрунти України характеризуються в основному середнім (2–3%) і підвищеним (3–4%) вмістом гумусу, площа яких становить 16,4 млн га (66,1% обстеженої). Низький (1–2%) і дуже низький (менше як 1%) вміст гумусу мають ґрунти піщаного і супіщаного гранулометричного складу.

На значних площах відбувається як вторинне підкислення, так і підлугування ґрунтів. Такий стан потребує ефективнішого ведення моніторингу кислотно-основного стану ґрунтів, особливо в зоні Полісся.

Обстеження на вміст важких металів виявили, що в Україні ґрунти найбільше забруднені цинком і свинцем, менше – кадмієм, марганцем та міддю.

Тривала нераціональна експлуатація земельних ресурсів, незавершеність земельної реформи та сучасне екстенсивне ведення землеробства поставили під загрозу стан ґрунтів України. Значна частка землі в інтенсивному обробітку з високою часткою посівів просапних культур, укрупнення господарств та полів призвели до розвитку небувалих і щороку прогресуючих процесів деградації найбагатших чорноземів.

У зв'язку з надмірною розораністю, дефіцитним балансом біогенних елементів, недостатнім унесенням органічних речовин, мінеральних добрив, меліорантів, забрудненням тощо ґрунти України в сучасних умовах деградують. Набула поширення й фізична деградація земель – як наслідок

їхнього посиленого сільськогосподарського використання, тобто надмірної розораності ґрунтів, інтенсивного механічного обробітку і зниження вмісту в ґрунтах органічної речовини, що практично охопила всю рілля. Вона проявляється у знеструктуренні верхнього шару, брилистості після оранки, запливанні й кіркоутворенні, наявності плужної підшви, переущільненні підорного і глибших шарів. Фізично деградовані ґрунти зазнають ерозії, гірше вбирають й утримують атмосферну вологу, обмежують розвиток кореневих систем рослин.

Характерним для України є переущільнення ґрунтів, що супроводжується несприятливими екологічними наслідками і значними економічними збитками. У процесі вирощування зернових культур приблизно 20% ріллі характеризується вищою щільністю будови в кореневмісному шарі, ніж потребують ці культури.

Висока уразливість спостерігається у глинистих ґрунтах з низькою рівноважною щільністю й вологістю, що дорівнює вологості фізичної спільності або перевищує її. Майже на 22 млн га ріллі існує небезпека переущільнення.

З усіх категорій охорони підлягають насамперед землі сільськогосподарського призначення, адже вони є основним засобом виробництва галузі і не можуть бути замінені іншим. Завданням охорони є збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель.

Стан земель сільськогосподарського призначення за останні десятиріччя істотно погіршився. Водна та вітрова ерозії є найвагомими чинниками зниження продуктивності земельних ресурсів, деградації агроландшафтів. Загальна площа сільськогосподарських угідь, які зазнали згубного впливу водної ерозії, становить 13,4 млн га, у тому числі 10,6 млн га орних земель (32% загальної площі цих угідь). Загалом в Україні щорічний приріст еродованих земель наближається до 80–90 тис. га. У складі еродованих земель налічують 4,5 млн га середньо- і сильнозмитих, у тому числі 68 тис. га повністю втратили гумусовий горизонт.

Основними причинами збільшення площ еродованих земель є надмірна розораність сільськогосподарських угідь, розміщення просапних культур на схилах понад 3°, відсутність комплексності протиерозійних робіт.

Заходи щодо охорони ґрунтів від ерозії передбачають упровадження способів економічного стимулювання землекористувачів, які здійснюють охорону ґрунтів від ерозії, та застосування штрафних санкцій за недотримання ґрунтоохоронних вимог.

З метою поліпшення стану і продуктивності земель органам виконавчої влади та місцевого самоврядування необхідно забезпечити обов'язкове фінансування робіт з охорони земель, зокрема на виконання державних та регіональних програм у сфері земельних відносин, у тому числі за рахунок коштів, які надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва.

Стратегія земельних перетворень в Україні має включати наступні три ключові напрями: інституціоналізація реформованих відносин власності на

землю; облік і вартісна оцінка на рентній основі земельно-ресурсного потенціалу в складі національного багатства України і взяття його на державний баланс; організація ефективного управління земельними ресурсами України як національним надбанням (незалежно від форм власності), загальним просторовим базисом вітчизняної економіки і головним засобом виробництва в сільському і лісовому господарстві, матеріальною основою біосфери.

2.2.3. Водні ресурси

Україна володіє значним водоресурсним потенціалом, який є важливим фактором забезпечення сталого розвитку. Сумарна величина річкових вод України в середній за водністю рік становить 87,7 млрд м³, з яких безпосередньо на території держави формується лише 52,4 млрд м³. Близько 80% припадає на водні ресурси басейну р. Дніпро.

Фізико-географічні особливості території України, а також антропогенний чинник сприяють нерівномірному розподілу водних ресурсів по адміністративних утвореннях. Наприклад, на Причорноморський, Донецький, Придніпровський економічні райони, де зосереджені основні водоспоживачі (Донбас, Криворіжжя, Крим, південні області) і мешкає понад 50% населення, припадає менше як одна третина загального місцевого стоку країни. При цьому середньобогаторічні місцеві ресурси коливаються в межах 0,14–0,90 км³/рік.

Лише у Поліському й Карпатському районах, що достатньо забезпечені місцевим стоком, ці показники становлять від 1,81 до 7,92 км³/рік. Водозабезпеченість місцевими водними ресурсами в окремих областях країни відрізняється майже в 60 разів: від 0,14 км³ у Херсонській області до 7,92 км³ – у Закарпатській. Водозабезпеченість сумарними водними ресурсами змінюється від 0,91 (АРК) до 54,4 км³ (Херсонська область).

Інтенсивність водокористування в Україні нині досягла рівня, який перевищує екологічну ємність водоресурсного потенціалу. За даними наукових досліджень, проведених ЮНЕСКО за ініціативою Комісії ООН з питань сталого розвитку, при відборі понад 10% мінімального стоку в річковій системі відбуваються незворотні зміни. У нашій країні цей показник сягає 30% і більше, а в окремих індустріально розвинених регіонах (басейн річки Сіверський Донець) річковий стік використовується кілька разів. У маловодні роки багато річок перетворюються на колектори скидання стічних вод.

Залучення значних обсягів води у водогосподарський обіг, їх забруднення і безповоротні втрати, великомасштабне перетворення ландшафтів (Полісся, Донбас, Придніпров'я) порушили природну рівновагу екосистем, призвели до втрати самовідновлювальної здатності і виснаженості водних ресурсів у багатьох регіонах держави.

Наразі якість водних ресурсів України, які використовуються в різних галузях економіки, не відповідає вимогам чинних стандартів. Причиною зазначеного є те, що в басейни рік щорічно скидається значна кількість стічних вод, зокрема від 10,5 (2000 р.) до 7,8 млрд м³ (2010 р.), у тому числі забруднених – 3,9 та 1,7 млрд м³ відповідно.

Найгірша екологічна ситуація з водними ресурсами сформувалася в

басейні нижнього Дніпра та Сіверського Дінця, де сконцентровані найбільш водоемні промислові і сільськогосподарські підприємства, великі міста, об'єкти атомної енергетики, близько 50% забору води та скидання забруднюючих стоків. Аналогічний гідроекологічний та водогосподарський стан спостерігається і в басейні річок Дністер, Західний та Південний Буг.

За рівнем раціонального використання водних ресурсів та якістю води, включаючи наявність очисних споруд, Україна, за даними ЮНЕСКО, посідає 95-те місце у світі. Водомісткість ВВП у 3–5 разів вища, ніж в індустріально розвинених країнах Європи, що свідчить про нераціональне водокористування та низьку ефективність роботи наявного виробничого устаткування. У різних галузях промисловості і сільського господарства в результаті природного зносу інженерних споруд й обладнання, а також низької якості окремих проектів, недотримання правил експлуатації очисних споруд за останні роки збільшилась кількість аварій, що призвело до тяжких екологічних наслідків, отруєння стічними і дренажними водами багатьох річок України.

Сьогодні обсяги водокористування в басейнах річок практично досягли верхньої межі, унаслідок чого виникла суперечність між попитом на воду та можливостями його задоволення не тільки за кількістю, але й якістю.

Аналіз водогосподарської та екологічної ситуації, що сформувалася протягом останніх десятиліть в Україні, свідчить про необхідність докорінної перебудови державної водної політики, яка б гарантувала екологічнобезпечне та стабільне водокористування населення і галузей економіки на сучасному рівні і подальшу перспективу в гармонії з природою. Крім того, ця політика повинна сприяти скоординованій та узгодженій діяльності всіх учасників водних відносин (державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств-водокористувачів та ін.) щодо розв'язання проблем у водоресурсній сфері, у тому числі реформування і розвитку водогосподарського комплексу.

Досягнення цієї мети пов'язане з виконанням таких завдань: установлення режиму стійкого (невиснажливого) використання водних ресурсів і державне регулювання дотримання цього режиму всіма суб'єктами господарювання; приведення потреб водокористувачів у відповідність до екологічно допустимих рівнів використання водоресурсного потенціалу; відновлення в екологічно обумовлених й економічно виправданих межах раніше порушених і змінених природних водних об'єктів; забезпечення ефективного та безпечного функціонування водогосподарських систем і споруд, планомірне приведення водогосподарської інфраструктури у відповідність до мети – державної політики сталого екологічнозбалансованого водокористування; удосконалення схеми управління водними ресурсами і використання водних об'єктів; гарантування водної безпеки, здійснення методами державного регулювання заходів щодо запобігання шкідливій дії водогосподарських об'єктів; планомірна ліквідація особливо небезпечних виробництв та інших об'єктів, що є потенційними джерелами надзвичайних ситуацій на водних об'єктах.

Таким чином, основні заходи державної політики раціонального водокористування повинні реалізовуватися за такими пріоритетними

напрямами:

- зміцнення системи державного управління водними ресурсами, зокрема басейнової ланки;
- удосконалення водного законодавства;
- стратегічне планування використання водоресурсного потенціалу, реформування і розвиток водогосподарського комплексу;
- покращення системи механізмів державного регулювання водокористування;
- розробка і реалізація державних програм (басейнових, територіальних) захисту територій і населення від повеней, підтоплень та інших проявів шкідливої дії води, а також гарантування безпеки гідротехнічних споруд;
- вирішення комплексу завдань, пов'язаних з усуненням несприятливих наслідків попереднього періоду екстенсивного господарювання;
- створення системи державних інформаційних ресурсів у сфері водокористування;
- забезпечення постійної взаємодії всіх інститутів суспільства, зацікавлених у вирішенні проблем стійкого водокористування.

2.2.4. Лісові ресурси

Сучасний стан лісоресурсного потенціалу України та її регіонів не задовольняє сировинні потреби народного господарства та забезпечення стабільності екологічної ситуації. Наша країна належить до малолісних і лісодефіцитних держав.

Площа лісів на її території становить 11,7 млн га, у т. ч. землі, вкриті лісовою рослинністю, – 10,2 млн га із загальним запасом деревини 1,88 млрд м³. Загальний середньорічний приріст деревини дорівнює близько 35 млн м³, частка вкритих лісом земель у загальній площі території (лісистість) – 17,0%.

Це значно нижче від розрахункового оптимального показника (20–22%), необхідного для досягнення збалансованості між землями сільськогосподарського призначення, лісами, населеними пунктами, обсягами лісоспоживання та екологічними вимогами. Лісистість України майже у 3 рази менша, ніж Західної Європи (43,2%). На одного жителя припадає близько 0,18 га вкритих лісом земель і 34 м³ запасу деревини.

Рубки лісу проводяться в обмежених обсягах – у середньому 16–17 млн м³ щорічно, або близько 50% середнього приросту, при нормі 80–85%, тоді як, наприклад, в Австрії, Угорщині, Чехії, Швеції, Швейцарії та інших країнах цей показник наближається до 60–80%.

Низький рівень використання загального приросту і загального запасу деревини в лісах України є наслідком переважання в лісовому фонді молодняків і середньовікових насаджень та лісів природоохоронного призначення з обмеженим режимом лісокористування. Таким чином, через зазначені чинники та довготривалість періоду лісовирощування можливості задоволення держави і населення країни в ресурсах лісу обмежені. Сьогодні дефіцит ресурсів деревини становить близько 8–10 млн м³ щорічно, що

призводить до необхідності задоволення потреб деревообробної і целюлозно-паперової промисловості за рахунок імпорту.

Лісовим насадженням властива потужна агроеліоративна функція. Зараз на полях сільськогосподарських підприємств налічується близько 1,2 млн га захисних насаджень різного призначення, у тому числі майже 400 тис. га полезахисних лісових смуг, які захищають до 13 млн га ріллі, забезпечуючи стабілізацію та підвищення врожаю сільгоспкультур.

Водночас захисному лісорозведенню в Україні не приділяється належна увага. У багатьох господарствах немає системи захисних насаджень, що охороняють землі від ерозії та інших негативних явищ. На значних площах протиерозійні насадження в незадовільному стані, не відповідають контурній системі організації території.

Система захисних насаджень на сільськогосподарських землях створена тільки на 50% їх площі. Інтенсивність ерозійних процесів залишається ще значною. Сьогодні, незважаючи на те, що ерозії підлягає майже половина орних земель, сільгосп підприємства не зацікавлені у виділенні земель під захисні насадження. Через правову невизначеність, недооцінку агролісомеліоративної ролі останніх вони часто знищуються або характеризуються зниженою лісомеліоративною ефективністю.

Для поліпшення лісових екосистем у структурі агроландшафтів необхідно вжити такі організаційно-господарські заходи:

- здійснення моніторингу та систематичної інвентаризації захисних лісових насаджень і лісосмуг;
- реконструкція захисних лісосмуг, які не відповідають сучасним вимогам;
- створення системи захисних насаджень, виходячи з контурно-меліоративної організації території і стратегії басейнового екорозвитку.

Не можна недооцінювати значення впливу лісових екосистем у регулюванні природно-кліматичної ситуації. Ліси завдяки своїм асиміляційним властивостям позитивно впливають на пом'якшення клімату, попередження його зміни та зменшення забруднення навколишнього середовища.

Із усіх ресурсів земель в Україні доцільно заліснити близько 2,6 млн га, у тому числі 1,5 – неугідь та 1,1 млн га – еродованих земель. Це означає, що загальна площа лісового фонду збільшиться з 10,2 до 12,8 млн га, а лісистість території – з 17 до 21,3%.

Згідно з розрахунками, такий рівень вважається оптимально можливою лісистістю, на підставі якої забезпечуватиметься максимальне задоволення лісоспоживачів країни ресурсами лісу, збереження і поліпшення екологічної ситуації, у тому числі накопичення фітомаси лісових насаджень як важливої складової депонування вуглецю та пом'якшення клімату.

Україна, відповідно до вимог Кіотського протоколу, взяла зобов'язання виконувати його рішення, що стосуються збільшення обсягів лісорозведення як основного чинника накопичення фітомаси лісових насаджень. Дослідження свідчать, що для цього існують і можливості, й резерви. Виходячи із нормативної оцінки нарощування фітомаси лісів у середньому щорічно

депонується близько 7,1 млн т вуглецю, а за умови доведення лісистості території до оптимального рівня цей показник становитиме майже 9,9 млн т. Така кількість депонування вуглецю, або діоксиду вуглецю, тобто вуглекислого газу (CO₂), що є основним парниковим газом техногенного походження, не вважається постійною величиною. Зі збільшенням площі лісів, поліпшенням їхнього породного складу, вікової структури та, відповідно, підвищенням приросту насаджень обсяги депонування діоксиду вуглецю адекватно зростуть.

Отже, необхідність ведення лісового господарства на засадах сталого розвитку потребує нарощування лісоресурсного потенціалу, підвищення ефективності відтворення лісових ресурсів, раціонального використання лісів із збереженням біологічного різноманіття, високої продуктивності лісових екосистем, їх здатності до відтворення, виконання екологічних, економічних і соціальних функцій без шкоди довкіллю.

Стратегічні напрями розвитку лісового господарства країни мають ґрунтуватися на міжнародних аспектах політики екологічно збалансованого розвитку лісокористування і лісовідновлення, а також ідеях сталого розвитку з проблем лісу, визначених у Лісабоні (1998 р.), та загальноєвропейських критеріях користування лісами. Критеріями сталого розвитку лісоресурсної сфери України слід вважати: збереження і збільшення лісових ресурсів та їх внесок у глобальні цикли вуглецю; збереження та підтримку продуктивних функцій лісів (деревних і недеревних); підтримання, збереження і розширення біологічного різноманіття в лісових екосистемах; підвищення захисних та інших соціально-економічних функцій лісів у процесі ведення лісового господарства.

Позитивні якісні зміни в лісовому фонді сприятимуть збільшенню площі лісів, поліпшенню їх розміщення, оптимізації їхньої породної і вікової структури, що дасть змогу повніше задовольняти потреби суспільства в різноманітних ресурсах лісу, посилювати екологічні й соціальні функції лісових екосистем.

2.2.5. Вторинні ресурси

Узагальнення досвіду управління відходами в розвинених державах та їх утилізації в Україні дає підстави визначити вторинне ресурсокористування (рециклінг матеріалів) як довгострокову стратегію розвитку національного господарства, що підвищує його інтегральну еколого-економічну ефективність.

Сфера вторинного ресурсокористування в Україні перебуває в стадії активного формування. Обсяги використання відходів як вторинної сировини з 2001 року перевищили 100 млн т, а за звітністю 2010 р. досягли 145,7 млн т і стійко зростають. Одночасно розвивається організаційно-виробнича інфраструктура ринку вторинної сировини, де налічується зараз близько 1500 підприємств. Однак цей процес проходить значною мірою стихійно, що призвело до виникнення низки дисбалансів як у територіальному (регіональному), так і виробничому аспектах.

Державне регулювання у сфері поводження з відходами як вторинною сировиною характеризується в Україні фрагментарністю та певною

суперечливістю, що негативно позначається на підвищенні потенціалу їх використання. Внаслідок недостатнього врахування значення вторинного ресурсного потенціалу, відсутності належного маркетингу, а також через безгосподарність значна частина відходів, що можуть бути використані як матеріальні та енергетичні ресурси, втрачається.

Серед ресурсоцінних відходів найбільш вагому частку становлять такі їх види, як макулатура, склобій, вторинні полімерні матеріали, зношені шини тощо. Аналіз виробничого та ресурсного потенціалу вторинного ресурсокористування свідчить як про незавантаженість виробничих потужностей з переробки майже всіх видів зазначених відходів, так і можливості суттєвого розширення системи переробки в майбутньому за умови налагодження збирання та заготівлі вторинних ресурсів зі складу побутових відходів (табл.).

Серед відходів, що є залишками кінцевого споживання, найкраще збираються та використовуються папір і картон (макулатура). Але це стосується головним чином так званої чистої макулатури, тобто тих потоків відходів, що формуються на поліграфічних підприємствах, у торгових центрах (групова картонна упаковка), а також зібраної та попередньо відсортованої макулатури заготівельних підприємств і т. ін. Проблемним питанням залишається використання макулатури, вилученої зі складу твердих побутових відходів (ТПВ). Сміттесортувальні комплекси, що почали працювати в Україні, орієнтовані переважно на побутові відходи, зібрані валовим способом. Макулатура, яку вони отримують, є загалом низької якості, і з її збутом та утилізацією виникає проблема.

Таблиця

Стан і потенціал вторинного ресурсокористування в Україні

Вид вторинної сировини	Потенційні ресурси, тис. т*	Поточні обсяги переробки, тис. т	Сукупна потужність підприємств, що використовують вторинну сировину, тис. т	Завантаженість потужностей, %**
Макулатура	1 500–1 700	900–950	1 100–1 200	80–85
Склобій	600–700	260–300	***	***
Полімерні матеріали	250–300	25–30	100–120	25–30
У т. ч. поліетилен-терефталат (ПЕТФ)	100–110	20–25	50	30–35
Відходи гумові, у т. ч. зношені шини	100–120	16–17	40–50	30–35
Люмінесцентні лампи****	12–14	2,5–2,7	14,5	20–25
Відпрацьовані акумулятори	120–130	50	90–100	40–60

* Обсяг вторинної сировини, який можна було б отримати за належної системи збирання та заготівлі відходів (за експертною оцінкою).

** З урахуванням імпорту вторинної сировини (передусім макулатури).

*** Технологічно існує можливість збільшення вмісту склобою у шихті до 70% (за нинішніх 18–20%).

**** Млн штук.

Внаслідок сподівань на утворення вторинної сировини та становлення системи її заготівлі були створені потужності з перероблення відходів, однак вони виявилися відірваними від можливостей поставок сировини. Відтак виникли надмірні і незавантажені потужності у сфері утилізації відходів – полімерів, гуми та ін. Тому сьогодні першочерговим завданням є налагодження системи збирання (заготівлі) вторинної сировини, а не переробки, оскільки за кожним видом відходів існують незавантажені потужності (крім макулатури).

Недосконалість нормативно-правової бази вторинного ресурсокористування та його недостатнє інформаційне забезпечення стримують процес розвитку галузі. Необхідно розробити проекти законів «Про вторинні матеріальні ресурси» і «Про упаковку та відходи упаковки».

Пріоритетна увага у сфері поводження з відходами в Україні має надаватися створенню відповідних засад управління відходами і його організаційно-економічному забезпеченню, формуванню довгострокових програм попередження утворення відходів.

2.2.6. Збереження біорізноманіття і захист екосистем

Займаючи менше як 6% площі Європи, Україна володіє до 35% її біорізноманіття, випереджаючи за цим показником майже всі європейські держави, має значний його потенціал і може розглядатися як один з потужних резерватів для відновлення біологічного різноманіття в цій частині світу загалом.

На жаль, видове багатство як тварин, так і рослин стрімко зменшується через антропогенне навантаження на довкілля. Приблизно 8,3% судинних рослин, 31,1 – ссавців, 19,7 – птахів, 38 – плазунів, 26,3% амфібій перебувають під загрозою зникнення.

Зміни біорізноманіття переважно є наслідком дії прямих факторів, які відрізняються за своїм значенням для різних екосистем, а також за здатністю посилювати свій вплив. Історично найбільш суттєво на біорізноманіття впливали зміни середовища існування та структури землекористування. За прогнозами, дедалі збільшуватиметься залежність усіх його аспектів від клімату, а також очікуваного зростання забруднення довкілля.

До прямих факторів подальшого зменшення біорізноманіття належать:

- трансформація (руйнування) середовищ існування, зокрема внаслідок розширення сільськогосподарського використання природних екосистем;
- надмірна експлуатація (особливо вилов риби);
- навантаження поживними речовинами, яке стало однією з головних причин змін у суходільних, прісноводних і прибережних екосистемах;
- інвазія видів, а також розповсюдження збудників хвороб через розширення обсягів торгівлі і туристичної діяльності;
- зміни клімату, особливо підвищення температури в окремих регіонах.

Проте не менш важливими причинами трансформації стану екосистем є непрямі фактори, а саме:

- зміна інтенсивності і характеру економічної діяльності, що за період

1950–2000 рр. в глобальному вимірі зросли майже у 7 разів, а до 2050 р. передбачається їх збільшення ще у 3–6 разів;

- соціально-політичні, які протягом останніх 50 років зазнали суттєвих змін, що дає можливість використовувати нові методи екологічного управління;
- демографічні зміни (кількість населення планети за останні 40 років зросла у два рази і досягла 2000 року 6 млрд чол., а до 2050 року очікується її збільшення до 8,1–9,6 млрд);
- культурні та релігійні, від яких залежать сприйняття людьми довкілля і формування системи їхніх цінностей;
- наукові і технологічні зміни (розвиток і поширення наукових знань і технологій можуть, з одного боку, підвищити ефективність використання ресурсів, а з іншого – розширити їхню експлуатацію).

Найсуттєвіші загрози біорізноманіттю в Україні, як і в усьому світі, пов'язані сьогодні з діяльністю людини. Вони полягають у знищенні природних середовищ існування тварин і місць зростання рослин, їх фрагментації та деградації (включаючи забруднення), глобальній зміні клімату, незбалансованій, виснажливій експлуатації видів людиною, поширенні чужорідних видів, хвороб тощо.

Низький рівень природоохоронної кваліфікації та екологічної свідомості населення щодо питань збереження біорізноманіття свідчить про недостатність заходів екологічної освіти та просвіти. Дотепер не розроблено єдиного комплексного підходу до освіти і навчання в галузі збереження біорізноманіття. Недостатньо ефективною є система підвищення рівня кваліфікації спеціалістів, що ухвалюють рішення у сфері охорони довкілля. Подальшого розвитку і впровадження також потребує система пропаганди знань серед широкої громадськості про правові основи збереження та використання біорізноманіття в державі, шляхи й методи збереження природних екосистем та їх складових.

У травні 1997 р. постановою Кабінету Міністрів України затверджено Концепцію збереження біологічного різноманіття України, а у вересні 2004 р. – схвалено Концепцію Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття України, яка мала стати підґрунтям Національної програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 рр. На жаль, її ще й досі не прийнято.

Найефективнішим засобом збереження рідкісних видів рослин і тварин є охорона екосистем та середовищ їх існування шляхом уведення обмежень на певні види господарської діяльності, створення чи розширення нових природоохоронних територій.

Саме природоохоронні території забезпечують умови, необхідні для зменшення шкідливого антропогенного впливу на біологічні об'єкти, збереження цілісності екологічних систем, в яких можуть підтримуватися природні механізми відносин між біологічними видами, сприятливі для існування екосистем.

Важливим кроком у напрямі охорони живої природи для нинішнього та майбутніх поколінь є ведення Червоної книги – офіційного державного документа, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу в межах території

України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу та заходи щодо їх збереження і відтворення, а також Зеленої книги – офіційного державного документа, в якому зведено відомості про сучасний стан рідкісних, таких, що перебувають під загрозою зникнення, і типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні.

2.3. Капіталізація природних ресурсів

Важливою складовою національної стратегії сталого розвитку є побудова потужної суверенної фінансової системи, основу якої повинна становити програма капіталізації неринкових на сьогодні елементів національного багатства. Одними з таких ресурсів, які неповною мірою включені в ринковий обіг в Україні, є природні.

На території економічних систем завжди зосереджені природні ресурси, які потребують особливого механізму капіталізації з урахуванням потреб екологічної безпеки та майбутніх поколінь. Усталеність розвитку держави залежить від вибору і реалізації політики щодо використання й управління природними ресурсами, а також від напряму інвестування та способу розподілу доходів, які вони формують.

Найважливішим інструментом реалізації довгострокової стратегії капіталізації національних активів має стати формування державних програм, по-перше, ринкової дооцінки всього капітального майна в Україні, включаючи земельні відводи, мінерально-сировинні й біологічні запаси, інші природні фактори з урахуванням їх реальних обсягів і ринкової вартості; по-друге, розвитку ринку капіталу; по-третє, диференціації прав власності на капітал.

Головна проблема використання різних природних ресурсів як джерел фінансування сталого розвитку територіальних систем полягає в тому, що власність на більшу їх частину в нашій країні юридично не оформлена, а отже, ці активи не можуть використовуватися як застава або власний капітал економічних агентів.

Тому насамперед необхідно здійснити специфікацію прав власності та модернізацію заставного й іншого суміжного законодавства. Після цього доцільно забезпечити ліквідний ринок для таких активів, створивши інфраструктуру і стимули для її функціонування.

Сталий розвиток держави можливий тільки за наявності власних джерел існування та ефективного їх використання. Такі джерела суттєво відрізняються в окремих територіальних системах, а тому при визначенні пріоритетів майбутнього розвитку доцільним є конструювання такого середовища, в якому затребуваним був би саме найбільш доступний капітал. Відповідно повинні здійснюватися капіталізація територіальних активів та генерування на їх основі інвестиційних потоків у територіальні системи.

РОЗДІЛ 3

СТРУКТУРА ПОКАЗНИКІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Оцінка сталого розвитку держави може здійснюватися за кількома підходами. Вони мають наукове підґрунтя та апробовані частково на практиці, утім, застосування будь-якого з цих підходів без урахування останніх наукових досліджень, законодавчих та політичних змін не буде коректним.

Зокрема, виділяють підхід, основу якого може становити Система показників, рекомендована для країн регіону Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії (СЕКЦА). Нами систематизовано показники, що використовувались для оцінки стану довкілля в Національному звіті України про стан виконання положень «Порядку денного на ХХІ століття» за десятирічний період (1992–2001 рр.) та національних регіональних доповідях про стан навколишнього природного середовища.

На основі результатів якісного та кількісного аналізу показників, котрі застосовуються в Україні й державах СЕКЦА, обґрунтовано висновки про те, що:

- більшість показників, котрі мають узагальнений характер та рекомендовані в країнах Європи, Кавказу й Центральної Азії, використовується у системі статистичної звітності та оцінки стану довкілля в Україні;
- у цілому вибір показників здійснювався виходячи з їх наявності в міжнародних угодах, домовленостях та відповідних директивах ЄС. Останнє може становити основу претензій до запропонованої системи показників, орієнтованої переважно на перевірку виконання міжнародних договорів щодо скорочення антропогенного впливу на довкілля, а не оцінку стану навколишнього природного середовища та порівняння за цим критерієм низки країн;
- відсутні матеріали стосовно практичної апробації запропонованої методики та набору показників на реальних об'єктах, що обмежує можливість її повноцінного аналізу;
- сучасна система показників, що використовується в Україні, загалом відповідає основним вимогам до кількісного та якісного стану показників, рекомендованих у масштабах країн СЕКЦА.

Зіставлення основних показників екологічного стану, характерних для Європейського Союзу та України, свідчить, що їх внутрішня система є достатньою та не потребує доповнення. Слід звернути увагу, що розробка показника інтегральної екологічної оцінки регіонів України повинна базуватися на статистичних даних, котрі збираються та надаються регіонами, а також урахувати специфіку держави.

В основу іншого підходу покладено структуру показників, представлену в

Четвертій оцінці «Захисту довкілля Європи»¹, а саме:

1. Довкілля, здоров'я, якість життя: довкілля та здоров'я людини; якість атмосферного повітря; внутрішні води; ґрунти; шкідливі хімічні речовини.

2. Зміна клімату: прогноз змін клімату та їх наслідки; викиди парникових газів; адаптація до змін клімату.

3. Біологічне різноманіття: створення екологічної мережі; лісовідновлення та сільське господарство; контроль за чужинними видами; моніторинг та освітянська діяльність.

4. Морське середовище та прибережні райони.

5. Стале виробництво й споживання: виробництво та використання ресурсів; споживання; відходи.

6. Вплив економічної діяльності на навколишнє середовище: сільське господарство; транспорт; енергетика; туризм.

Необхідною умовою підвищення об'єктивності, якості моніторингу й ефективності прийняття управлінських рішень є узгодження основних показників та їх груп, що визначатимуть сталий розвиток держави.

У процесі розробки чи уніфікації показників сталого розвитку слід дотримуватись таких основних міжнародних вимог, як: зв'язок з екологічними національними пріоритетами та міжнародними зобов'язаннями; важливість інформування громадськості про стан довкілля; вимірюваність; регулярне оновлення даних; можливість використання для прогнозних досліджень; пріоритетність.

Зазначене дало змогу обрати найбільш оптимальну, на наш погляд, структуру основних індикаторів сталого розвитку.

¹ Защита окружающей среды Европы. Четвертая оценка [Электронный ресурс] / Европейское агентство по окружающей среде. – Denmark: Copenhagen, 2007. – 500 с. – Режим доступа: <http://eea.europa.eu>.

РОЗДІЛ 4

МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ МОДЕЛІ
СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

4.1. Нормативно-правові механізми забезпечення сталого розвитку

Як відомо, Україна задекларувала своє прагнення впроваджувати принцип сталого розвитку, приєднавшись до міжнародних програмних документів у цій сфері. Проте у прийнятій 1996 р. Конституції України термін *сталий розвиток* не використовується.

Вперше у вітчизняному законодавстві це поняття згадується в Постанові Верховної Ради України «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки», прийнятій 1998 року².

В Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року (Розділ 1. Загальні положення), затверджених відповідним законом 2010 року, визначено, що *сталий соціально-економічний розвиток* будь-якої країни означає таке функціонування її господарського комплексу, коли одночасно задовольняються зростаючі матеріальні й духовні потреби населення, здійснюється раціональне та екологічно безпечне господарювання і високоефективне збалансоване використання природних ресурсів, створюються сприятливі умови для здоров'я людини, збереження і відтворення довкілля та природно-ресурсного потенціалу суспільного виробництва.

Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 2010 року забезпечення *сталого розвитку економіки* на ринкових засадах та її соціальної спрямованості визначено як один з принципів, на якому ґрунтується внутрішня політика держави (ст. 2, п. 2), а використання міжнародного потенціалу для утвердження і розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави, її *сталого економічного розвитку* – як одна із засад зовнішньої політики (ст. 11, п. 2).

З метою виконання домовленостей у рамках підсумкових документів зі сталого розвитку Кабінетом Міністрів України 2003 року затверджено Комплексну програму реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на

² Для порівняння: Концепція переходу Російської Федерації до сталого розвитку затверджена Указом Президента Росії 1996 року; основні положення стратегії сталого розвитку Росії розроблені Комісією з проблем сталого розвитку Державної Думи Федеральних Зборів 2002 року. Національна стратегія сталого соціально-економічного розвитку Білорусі згідно із законодавством республіки розробляється на 15 років і є державним прогнозом на довгострокову перспективу. Перша така стратегія схвалена постановою Ради Міністрів Республіки Білорусь 1997 року, друга, яка враховувала економічні зміни та прийняття міжнародних програмних документів щодо сталого розвитку, – 2004 року на період до 2020 року. На її базі здійснюється розробка основних напрямів соціально-економічного розвитку на 10-річний період.

Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003–2015 роки та визначено їх реалізацію одним з пріоритетних напрямів діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади. Однак 2011 року урядова постанова про затвердження програми достроково втратила чинність через скорочення кількості та укрупнення державних цільових програм.

Таким чином, в Україні створено потужне екологічне й природоохоронне законодавство, однак не розроблено окремі програмні, концептуальні документи та законодавчі й нормативно-правові акти, які б визначали та регулювали суспільні відносини у сфері сталого розвитку. Низка актів законодавства містить термін *сталий розвиток* і його різновиди, однак наведені визначення або істотно відрізняються, або в них не деталізовано зміст.

Водночас на сучасному етапі для забезпечення переходу до сталого розвитку більш ефективним є задіяння внутрішніх нормативно-правових механізмів держави, ніж договірних відносин міжнародного рівня.

Тому побудову належних нормативно-правових механізмів забезпечення сталого розвитку доцільно здійснювати з урахуванням наступних аспектів.

Принцип сталого розвитку як імператив суспільного життя та державної економічної, соціальної й екологічної політики повинен мати належне концептуальне підтвердження в Конституції України.

Необхідно досягти консенсусу в науковому розумінні й термінологічному та законодавчому визначенні сталого розвитку, у тому числі в Законах України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», Господарському кодексі України. Зокрема, важливим для впровадження принципів сталого розвитку є положення ч. 5 ст. 11 кодексу про те, що суб'єктам господарювання, які не враховують суспільні інтереси, відображені в програмних документах економічного і соціального розвитку, не можуть надаватися передбачені законом пільги та переваги у здійсненні господарської діяльності.

Нормативно-правові механізми сталого розвитку повинні сприяти забезпеченню зміцнення та справедливої реалізації затверджених у Конституції України соціальних прав і гарантій громадян; права власності українського народу на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які зосереджені в межах території країни, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони.

Формування нормативно-правових механізмів забезпечення сталого розвитку має відбуватися за такими напрямами:

- систематизація національних законодавчих і нормативно-правових актів у сфері сталого розвитку та їх узгодження з принципами й нормами міжнародних угод, нормативів і стандартів; усунення суперечностей між нормами екологічного законодавства та інших галузей права;
- удосконалення правових засад управління і контролю у сфері сталого розвитку;
- правове заохочення громадян та їх об'єднань до здійснення господарської діяльності на засадах сталого розвитку;

- посилення ролі еколого-правового виховання.

Що стосується правової форми законодавчого забезпечення стратегії сталого розвитку, то його реалізація можлива шляхом:

- затвердження постановою Верховної Ради України за аналогією з чинними концептуальними документами в різних сферах;
- розробки у вигляді державної цільової програми відповідно до Закону України «Про державні цільові програми» та затвердження її законом або Кабінетом Міністрів України.

4.2. «Озеленення» національного господарства України

У світовій спільноті з 2009 року набуває все більшого поширення, особливо після підсумкової декларації Конференції ООН зі сталого розвитку «Ріо+20» «Майбутнє, якого ми хочемо», ініціатива впровадження так званого нового глобального «зеленого» курсу, запропонована фахівцями ЮНЕП, більш відома як ідеологія становлення «зеленої» економіки. Остання має створити умови для збереження природних ресурсів, підвищення ефективності їх використання, стимулювання більш відповідальних й ефективних методів виробництва та звичок споживання, а також переходу до низьковуглецевого розвитку світової економіки.

Накопичений міжнародний досвід свідчить, що економічний механізм екологізації економіки виявляється як система-набір спонукальних інструментів (підойм), що керують економічною поведінкою суб'єктів господарювання, спрямовуючи їх на здійснення ресурсозберігаючих заходів, а відтак – на досягнення еколого-економічної збалансованості функціонування суспільного виробництва, якісного стану довкілля. По суті, він реалізує завдання інтеграції екологічної та економічної політики, що через ідею «зеленої» економіки дає можливість виявити нові потенційні джерела економічного зростання, не створюючи при цьому нестійкого навантаження на природні блага.

Зазначимо, що світовій спільноті для здійснення переходу до «зеленої» економіки пропонується такий набір механізмів й інструментів:

- ціноутворення, яке відповідає принципам сталого розвитку (включаючи відмову від неефективних субсидій), оцінку природних ресурсів у грошовому вираженні та введення податків на те, що завдає шкоди довкіллю, стимулюючи капіталовкладення в екологізацію національних господарств;
- реформування систем екологічного оподаткування, що передбачає зміщення акценту з податку на робочу силу на податки із забруднення;
- збільшення державних інвестицій в адекватну принципам сталого розвитку інфраструктуру та природний капітал для його відновлення, підтримки і нарощення обсягу;
- запровадження такої системи державних закупівель, яка заохочує виробництво екологічної продукції та використання екологічно несуперечливих

методів;

- цільова державна підтримка розробок, пов'язаних зі створенням екологічно чистих технологій.

Серед них найбільш дієвими вважаються системи екологічного оподаткування, зарубіжний досвід функціонування котрих, особливо в країнах з розвинутою ринковою економікою, виявляє їх високу еколого-економічну значущість.

Стосовно існуючих економічних механізмів, регуляторів і форм упровадження засад «зеленого» зростання національного господарства, то у Податковому кодексі України вперше механізм екологічного оподаткування знайшов своє законодавче відображення через запровадження інструментарію екологічного податку, широко представленого власними видами, у тому числі на двоокис вуглецю (CO₂). Важливість введення цього податку важко переоцінити з огляду на те, що Україні притаманна енергозатратна економіка, яка за показником енергоемності майже втричі перевищує середню в державах Європейського Союзу, причому ВВП формується переважно за рахунок енергоемних галузей промисловості. Особливість цього нового екологічного податку полягає в тому, що він здатний створювати внутрішній стимул для українських підприємств до зменшення енергоемності, принаймні судячи з досвіду західних країн, котрі вже протягом тридцяти років успішно використовують його як для стимулювання енергозбереження, так і скорочення викидів парникових газів. Водночас і надходження від податку на CO₂ за чинною ставкою, згідно з нашими розрахунками, забезпечуватимуть 0,02% приросту ВВП щорічно до 2020 року. Отже, введення цього податку є фіскально та екологічно значимою новацією Податкового кодексу України.

Проте, як виявилось, прописаний у зазначеному документі розмір ставки податку на двоокис вуглецю в розмірі двадцять копійок за 1 т його викидів є неефективним щодо зменшення цих викидів і стимулювання інвестицій в енергозберігаючі технології та достатньо високим, щоб забезпечити значущі для бюджету податкові надходження. Для порівняння: величина ставки податку на двоокис вуглецю у країнах Європи становить від 10 до 150 дол. США за 1 тону.

Попри існуючу невтішну ситуацію з процесом упровадження податку на CO₂ в Україні, розуміючи його перспективність й еколого-економічну ефективність, які доведені довготривалим позитивним зарубіжним досвідом функціонування цього економічного інструменту стимулювання енергозбереження, на наш погляд, українська необхідна активізація наукових і практичних зусиль щодо підвищення ролі цього податку в екологічній політиці держави.

Нагальним є розроблення такої системи екологічного оподаткування в Україні, яка в змозі узгодити й інтегрувати еколого-податкові інтереси держави, суб'єктів господарювання, фізичних осіб і характеризувалась би збалансованим поєднанням екологічної, економічної та соціальної ефективності з її фіскальною результативністю, забезпечуючи досягнення так званого подвійного ефекту, тобто одночасного позитивного впливу на стан

навколишнього природного середовища й процеси структурної розбудови економіки в напрямі раціонального використання ресурсів.

Очевидно, що для успішної розбудови «зеленої» економіки України необхідна зміна державних підходів до системи оцінювання економічного розвитку, збору й поширення інформації про взаємодію економічної системи та навколишнього середовища. Зрештою, зменшення розбіжностей між традиційними та екологічно скоригованими макроекономічними показниками свідчатиме про ефективність управлінських дій щодо успішного поступу «зеленої» економіки, а відтак – переходу країни на шлях екологорівноваженого сталого розвитку.

4.3. Особливі ознаки національного курсу на впровадження ідеї «синьої» економіки

Визначення курсу впровадження ідеї «синьої» економіки передбачає поєднання орієнтування бізнес-структур, влади та громадськості на максимізацію ефективності використання територіальних ресурсів зі створенням умов відшкодування не тільки екологічних збитків, але й формування дохідної частини для відтворення екосистемної цілісності відповідного територіального простору.

При цьому виникає необхідність широкого впровадження інноваційних стратегій, які здатні генерувати дохід та фінансові потоки на створення нових робочих місць. Утім, необхідно переглянути принципи використання наявних природних ресурсів у напрямі досягнення ефекту підвищення благополуччя насамперед саме територіальної громади. У свою чергу, це потребує зосередження уваги на ефекті масштабу, який відкриває можливості для нового покоління підприємців, орієнтованих на задоволення екологічних потреб місцевих громадян. Перехід на таку модель поведінки бізнесу передбачає необхідність відповідної підготовки фахівців бізнес-шкіл. Як відзначають представники Римського Клубу, «синя» економіка є базисом поєднання креативного партнерства бізнесу, влади та громадськості на фоні передових інновацій щодо захисту природних систем, забезпечення сприятливих умов життєдіяльності та зростання духовного й культурного рівня народу.

В цілому напрям діяльності, орієнтований на концепт «синьої» економіки, відображає еволюційний шлях розвитку природи, пов'язаний із категоріями складності, різноманіття, сталості та гнучкості. «Синьою» визначають економіку, що базується на зменшенні енергозатрат та забезпеченні різноманіття за рахунок інновацій, які впроваджуються підприємцями, здатними враховувати принципи сталого розвитку та брати на себе відповідні бізнесові ризики, прямуючи від дефіциту до надлишку. В такому аспекті моральний обов'язок стає соціальним капіталом, зовнішні витрати – можливостями диференціюватися на ринку.

ВИСНОВКИ

Серед значної кількості наукових концепцій і теорій світового поступу досі домінує техногенний шлях соціально-економічного розвитку. Для України він також є головним, оскільки основні зусилля спрямовуються на підтримку перш за все високоіндустріалізованого технологічного укладу. Такий господарський напрям є досить ресурсомістким, що, зрозуміло, стримує відтворення природної основи як такої. Зазначене, у свою чергу, призводить до суттєвих економічних утрат. Саме усвідомлення останнього спонукало суспільство звернути увагу на концепцію сталого розвитку. Проте аналізуючи ситуацію у цій сфері, можна з'ясувати, що поза увагою залишається передусім швидкість змін, яка визначається не тільки і не стільки сучасним світом, скільки власне людиною, котра трансформується. Тому пропонується новітнє бачення пріоритетів загальноцивілізаційного й національного розвитку на засадах стійкості та справедливості.

З огляду на системне розуміння завдань щодо сталого розвитку країни з позицій справедливого задоволення інтересів усіх суб'єктів господарського процесу, Україні необхідно спиратися на базові положення як «зеленої», так і «синьої» економіки. В цьому аспекті повинно йтися саме про національну парадигму сталого розвитку України, оскільки зазначений процес має певну специфіку щодо можливостей та механізмів вирішення проблем, які виникають.

Щоб запропонований підхід мав об'єктивне підґрунтя для реалізації, слід використовувати сучасні форми організації, до яких належить корпоративний тип господарювання в його різноманітних проявах. Ця позиція, якщо її розглянути в широкому контексті, з погляду розгортання нових світових домінант концепції сталого розвитку, передбачає визначення загальнодержавних і регіональних особливостей, напрямів і засобів забезпечення, що, у свою чергу, потребує креативних підходів до вибору шляхів системного розв'язання складних питань. Отже, наголошується на тому, що глобальний концепт сталого розвитку реалізується на локальному рівні, втілюючи відомий принцип «мислити глобально, а діяти локально». Головним на цьому шляху є виховання людини «*homo sapiens spiritualitus*», тобто духовно мислячої, патріота своєї малої та великої батьківщини.

Метою визначення наукових основ стратегії сталого розвитку України є розробка рекомендацій щодо формування державної політики впровадження принципів сталого розвитку на засадах секторальної й регіональної реалізації.

Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України мають стати фундаментом для створення законодавчих, нормативно-правових та регулятивних документів з реалізації політики сталого розвитку, визначення пріоритетів та індикаторів ефективності такої політики відповідно до періодичності її впровадження. Політика сталого розвитку повинна спиратися у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі на визначені програмними документами рівні сталого господарювання й принципи життєдіяльності. Така політика має узгоджуватися з державними стратегіями (енергетичною,

національної екологічної політики тощо) з часовими обмеженнями до 2020, 2030 рр., тобто бути максимально адаптованою до змін нормативно-правового, інституційного й технологічного укладів. Саме за таких умов можливо реалізувати мету і визначені завдання національні стратегії сталого розвитку щодо збалансування суспільного поступу.

Наукове видання

**НАУКОВІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ
СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ**

За науковою редакцією академіка НААН України,
доктора економічних наук, професора М.А. Хвесика.

Редактори *В. М. Чередніченко, С. А. Вовк.*

Комп'ютерна верстка *О. Д. Бирків.*

Тираж 300. Зам. № _____.

Підписано до друку 28.08.2013 року.

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 2,32. Обл.-вид. арк. 2,34.

Видавець Державна установа «Інститут економіки природокористування
та сталого розвитку Національної академії наук України».

Адреса редакції та видавця: 01032, Україна,
м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 60.

Н 34

Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України / [за наук. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М.А. Хвесика]; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 40 с.

ISBN 978-966-02-6961-3

Визначені фундаментальні основи власного світогляду як передумови існування та поступового розвитку. На основі нової парадигми сталого розвитку сформована загальнонаціональна ідеологія, яка базується на особливому баченні своїх перспектив та можливостей у поєднанні двох складових, а саме «зеленої» та «синьої» економіки, що дає можливість упорядкувати і спрямувати економічну діяльність на досягнення комплексного ефекту від її реалізації. Наголошено, що глобальний концепт сталого розвитку має реалізовуватись на локальному рівні, втілюючи відомий принцип «мислити глобально, а діяти локально». Розроблено рекомендації щодо формування державної політики впровадження принципів сталого розвитку на засадах секторальної й регіональної реалізації.

Для науковців, викладачів, управлінців, усіх, хто цікавиться проблематикою збалансованого розвитку держави.

**УДК 330.3 : 502.3 (477)
ББК 65.011**